

Тележкіна О. Складне речення як текст: аналіз структурної організації / О. Тележкіна // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 38 – 45.

Олеся ТЄЛЄЖКІНА
кандидат філологічних наук, доцент

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК ТЕКСТ: АНАЛІЗ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Особливості функціонування складних речень досліджувалися багатьма представниками різних лінгвістичних шкіл російської та української мовознавчої науки. В українському синтаксисі були розглянуті питання побутування сполучникових (І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко), безсполучникових (С. І. Дорошенко, Л. О. Кадомцева) і сполучниково-безсполучникових (К. Ф. Шульжук, Л. П. Рожило) складних синтаксичних утворень, їх структурна організація, співвіднесеність у площині речення – речення (К. Ф. Шульжук), речення – текст (О. О. Тележкіна). Проте до цього часу залишається не з'ясованим питання функціонування складного речення як смислово завершеного тексту. Окремі дослідники (М. Я. Плющ, М. І. Пентилюк, К. Ф. Шульжук) стверджують, що речення не може бути текстом (бо в ньому неможливий розгорнутий виклад певного змісту), а лише його складовою частиною. Дослідження саме цього аспекту розвитку теорії складних синтаксичних утворень видається актуальним.

Ця робота – перша спроба в українській синтаксичній науці дослідити можливість реалізації складних речень як змістовно завершеного тексту, проаналізувати розглядувані синтаксичні утворення з погляду їх структурної організації.

Традиційно у східнослов'янському мовознавстві вважають, що складне речення будь-якого різновиду може реалізуватися як зв'язний, змістовно завершений, цілісний текст. Це підтверджують і визначення: а) речення: «Складне речення становить єдність двох чи більше предикативних одиниць і відповідних семантичних пропозицій, що виражають відношення між ситуаціями і призначені для функціонування у складі тексту (іноді – **самостійно**) як єдине комунікативне ціле» [4, 419]; б) тексту: «З точки зору комунікативного синтаксису **текстом може бути і одне речення**. Предметом цього напрямку є те, як будується і як «поводиться» висловлювання у певному контексті, з урахуванням певного комунікативного завдання, в які відношення воно вступає з іншими подібними одиницями» [3, 138]. Саме це дало підстави для подальшого аналізу складних

речень, що є самостійними змістовно завершеними і послідовно вибудуваними текстами, на прикладі рубаї Д. Павличка.

Як відомо, рубаї – це «чотиривірш, викінчений мініатюрний віршовий твір, що лаконічно виражає певну думку» [1, 617]. Як свідчать тексти рубаї, Д. Павличко успішно продовжує традиції східних митців слова – Омара Хайяма та Захіріддіна Бабура.

На все впливає мови чистота:

Зір глибшає, і крацають уста,

Стає точнішим слух, а думка гнеться,

Як вітром розколихані жита (С. 169).

(Тут і далі приклади подаються за виданням, що значиться у списку літератури під номером 2.)

З-поміж різних синтаксичних конструкцій, використовуваних українським поетом для влучної і лаконічної передачі думки, переважну більшість становлять складні речення,

як-от: *Земля спічне в землі, вода збіжить у води,*

Повітря у вітрах злетить під небозводи,

А крихітка вогню, що я в собі ношу,

Перейде в людський дух полум'яної вроди (С. 40).

Відповідно до класичних канонів рубаї, твори Д. Павличка вирізняються структурною та смисловою єдністю:

Добро і лихо – світло й темнота;

Та не з тітьми буває сліпота –

Надмірне світло людям очі сліпить,

У темряву їх душі загорта (С. 14),

оскільки усі складові частини за характером синтаксичних зв'язків і за смисловими відношеннями пов'язані між собою. А це засвідчує, що таким синтаксичним утворенням властива змістова завершеність, отож, як єдине комунікативне ціле вони можуть передавати певну інформацію і відповідно – виконувати основну функцію тексту – комунікативну. Наприклад:

а) роздуми про чесність перед собою:

Не був я справедливим до кінця,

Прощав покійникові, грав співця;

Над мертвим вовком говорив промову

Так жалісно, що плакала вівця (С. 118);

б) роздуми про сенс людського життя:

Безсмертні всі: цей виховав дитину,

Той пісню написав, хоч і єдину,

А той, що не зумів цього зробити,

Коло дороги посадив ялину (С. 6);

в) застереження:

*Не видно вже тих вил на Місяці, що ними
Вбив Каїн Авеля; безкрилі серафими
В ракеті дорогій на Землю їх знесли,
Щоб ми вбивалися, брати і побратими (С. 192).*

Аналіз фактичного матеріалу показав, що такі складні синтаксичні конструкції можуть складатися:

а) з двох компонентів:
*Хто не воює проти лжі
І терпить підлості чужі,
Заходить, наче осквернитель,
В святиню власної душі (С. 139);*

*Ми, порятовані наразі,
В небес надтріснутім алмазі
Створили похорон Йому,
А Він живе і в саркофазі (С. 188);*

б) з кількох частин:
*Не раз я був, як та підпряга;
Зі мною йшов собі коняга
Хитрющий – я тягнув за двох,
Він брав за двох медалі й блага (С. 210)*

*Як з віршами стою посеред сцени,
Хтось є такий, хто дивиться на мене, –
Не з залу, хоч у залі він сидить,
А з космосу, крізь тло віків теменне (С. 134).*

Результати проведеного аналізу досліджуваних речень засвідчують, що структурні компоненти таких утворень відповідають композиційним складовим тексту: зачину, розгортанню основної думки, висновку.

Так, у двокомпонентних складних реченнях зачином можуть виступати:

а) головна частина складнопідрядного речення – двоскладна предикативна одиниця із запереченням, де присудок (перший із ряду однорідних) виражений дієсловом першої особи однини у формі минулого часу:

*Не був я справедливим до кінця,
Прощав покійникові, грав співця;
Над мертвим вовком говорив промову
Так жалісно, що плакала вівця (С. 118);*

б) компонент безсполучникового складного речення з різнофункціональними частинами, виражений двоскладною предикативною одиницею, де присудок – дієслово першої особи однини у формі теперішнього часу:

Себе я безнадійно вчу:

*Дай більше сміху, ніж плачу,
Не нарікай на тьму злостиво,
А краще засвіти свічу!* (С. 207)

У багатокомпонентному синтаксичному утворенні зачином є:

а) підрядна частина із значенням часу – двоскладна предикативна одиниця, де присудок виражений дієсловом другої особи однини у формі теперішнього часу:

Як ти підносиш на руках дитя,
*Світлішають думки і почуття,
Пригадую мадонну Рафаеля –
Мистецтво вічне, вічне-бо життя!* (С. 17);

б) головна і підрядна частини, де головна частина – односкладна безособова предикативна одиниця, а підрядна – двоскладна непоширена, що передає дію у теперішньому часі:

Буває, що насяде мжа,
*Здається ангелом ханжа,
І зблискує під серцем совість,
Як вістря мстивого ножа* (С. 202);

в) компонент, який далі утворює безсполучниковий зв'язок і потребує пояснення, – односкладна означено-особова предикативна частина, в якій присудок виражений дієсловом другої особи однини у формі наказового способу:

Ось поглянь – розквітнула купава,
*Сяє пух, немов фальшива слава,
Лиш дмухни – і лисою стає
Та головка зотно-кучерява* (С. 184);

г) частина, яка далі утворює сурядний протиставний зв'язок, – двоскладна предикативна одиниця, де присудок виражений дієсловом третьої особи однини у формі теперішнього часу:

Між смертю і життям одвічна йде війна,
*Та є домовленість між ними потайна:
Не брати зрадників на послуги і спільно
Заносити в реєстр героїв імена* (С. 176).

Основна думка у текстах рубаї розгортається за допомогою таких синтаксичних складників:

1) у двокомпонентних реченнях:

а) однорідних присудків, виражених дієсловами першої особи однини у формі минулого часу, що поширюють головну частину складнопідрядного речення:

*Не був я справедливим до кінця,
Прощає покійникові, грав співця;
Над мертвим вовком говорив промову*

Так жалісно, що плакала віця (С. 118);

б) пояснювальної частини складного безсполучникового речення – односкладної предикативної одиниці, де головний член виражений дієсловом другої особи однини у формі наказового способу; ця частина ускладнена однорідними головними членами, два з яких і розвивають основну думку твору:

Себе я безнадійно вчу:

Дай більше сміху, ніж плачу,

Не нарікай на тьму злостиво,

А краще засвіти свічу! (С. 207);

2) у багатокомпонентних реченнях:

а) частини багатокомпонентного утворення, що складається із головної частини (для попереднього підрядного компонента, що є зачином) – двоскладної предикативної одиниці, де присудок виражений дієсловом третьої особи однини у формі теперішнього часу, – і наступного складника – односкладної предикативної одиниці (означено-особова форма) із присудком-дієсловом першої особи однини у формі теперішнього часу, – між якими складається безсполучниковий зв'язок:

Як ти підносиш на руках дитя,

Світлішають думки і почуття,

Пригадую мадонну Рафаеля –

Мистецтво вічне, вічне-бо життя! (С. 17);

б) наслідкової частини, що з попереднім складнопідрядним складником (зачином) утворює безсполучниковий зв'язок, – двоскладна предикативна одиниця, де присудок виражений дієсловом третьої особи однини у формі теперішнього часу:

Буває, що насяде мжа,

Здається ангелом ханжа,

І зблискує під серцем совість,

Як вістря мстивого ножа (С. 202);

в) пояснювальної частини із трьох предикативних одиниць, які передають послідовність розвитку подій (перша частина – непоширена двоскладна із дієсловом-присудком третьої особи однини у формі минулого часу; наступна частина – двоскладна, ускладнена порівняльним зворотом, із дієсловом-присудком третьої особи однини у формі теперішнього часу; за нею – односкладна означено-особова із головним членом, вираженим дієсловом другої особи однини у формі наказового способу):

Ось поглянь – розквітнула кунава,

Сяє пух, немов фальшива слава,

Лиш дмухні – і лисою стає

Та головка зотно-кучерява (С. 184);

г) компонента, що виражає протиставлення до першого – констатації факту (зачину), присудок складений іменний, дія відбувається у теперішньому часі:

Між смертю і життям одвічна йде війна,

Та є домовленість між ними потайна:

Не брати зрадників на послуги і спільно

Заносити в реєстр героїв імена (С. 176).

Висновок у розглядуваних текстах подається так:

1) у двокomпонентних реченнях:

а) групою третього присудка із ряду однорідних (служать для розгортання думки), яка виступає головною частиною до наступного підрядного складника:

Не був я справедливим до кінця,

Прощав покійникові, грав співаця;

Над мертвим вовком говорив промову

Так жалісно, що плакала вівця (С. 118);

б) третім компонентом (із ряду однорідних головних членів) пояснювальної частини складного безсполучникового речення (попередні два компоненти становлять основу для розгортання думки):

Себе я безнадійно вчу:

Дай більше сміху, ніж плачу,

Не нарікай на тьму злостиво,

А краще засвіти свічу! (С. 207);

2) у багатокомпонентних реченнях:

а) частина багатокомпонентного утворення, що складається з двох двоскладних предикативних одиниць (непоширені, присудок складений іменний), між якими склалися відношення обґрунтування, а разом вони аргументують констатуючу частину (розгортання думки):

Як ти підносиш на руках дитя,

Світлішають думки і почуття,

Пригадую мадонну Рафаеля –

Мистецтво вічне, вічне-бо життя! (С. 17);

б) частина, що передає послідовність розвитку подій і з попереднім компонентом утворює сурядний зв'язок, – двоскладна предикативна одиниця, ускладнена порівняльним зворотом, в якій присудок виражений дієсловом третьої особи однини у формі теперішнього часу:

Буває, що насяде мжа,

Здається ангелом ханжа,

І зблискує під серцем совість,

Як вістря мстивого ножа (С. 202);

в) частина, що передає послідовність розвитку подій і з попереднім компонентом утворює сурядний зв'язок, – двоскладна поширена предикативна одиниця, де присудок виражений дієсловом третьої особи однини у формі теперішнього часу:

Ось поглянь – розквітнула купава,

Сяє пух, немов фальшива слава,

Лиш дмухни – і лисою стає

Та головка златно-кучерява (С. 184);

г) компонент, що уточнює зміст попередньої частини, – односкладна предикативна одиниця, ускладнена однорідними головними членами:

Між смертю і життям одвічна йде війна,

Та є домовленість між ними потайна:

Не брати зрадників на послуги і спільно

Заносити в реєстр героїв імена (С. 176).

Результати аналізу складних синтаксичних конструкцій, використаних Д. Павличком у рубаї, дозволяють стверджувати, що складні речення двокомпонентної та багатокомпонентної будови можуть бути реалізовані як самостійні тексти, оскільки їх структурні складники відповідають композиційним компонентам тексту (зачину, розгортанню думки, висновку), їм притаманна логічна зв'язність, структурна і смислова цілісність, змістова завершеність, отож, вони виражають певне судження і можуть передавати відповідну інформацію.

Продовження дослідження у цьому напрямі бачиться у визначенні характеру синтаксичних зв'язків і встановленні семантичних відношень між компонентами таких складних синтаксичних утворень.

Література

1. *Літературознавчий* словник-довідник /Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко.– К.: Академія, 1997.– 752 с.
2. *Павличко Д. Рубаї.*– К.: Молодь, 1987.– 248 с.
3. *Панченко Е. И. Текст и векторы его модификации* //Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна.– Серія Філологія.– №631.– Випуск 41.– Х., 2004.– С. 138–140.
4. *Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання.*– К.: Вища школа, 1994.– 670 с.

АНОТАЦІЯ

Тележкіна О. Складне речення як текст: аналіз структурної організації. У пропонованій статті зроблено спробу дослідити можливість реалізації складних речень як тексту на прикладі рубаї Дмитра Павличка, проаналізовано їх структурну організацію та відповідність складових частин речення композиційним компонентам тексту.

SUMMARY

Telezhkina O. Composite sentence as text: analysis of structural organization. This paper deals with the investigation of composite sentences realization as a text by the example of rubai by Dmytro Pavlychko. It also analyzes their structural organization and sentence constituent parts correspondence with compositional components of the text.